

متون طب شیعه در تاریخ پزشکی

حسن منتصب مجابی^۱

چکیده: مقاله حاضر اشاره‌ای کوتاه به بخشی از یافته‌هایی دارد که براساس ۸۵۰ عنوان متن طب سنتی دانشمندان شیعه انجام گرفته است. مواردی چون تعداد و زبان این آثار به ترتیب هر قرن (از قرن دوم تا قرن چهاردهم هجری قمری)، بررسی جداگانه آن دسته از متون که در هند تألیف شده، و سپس نکاتی درباره موضوعات این متون نیز مطرح گردیده و سرانجام تعدادی از کتاب‌هایی که به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده و یا حاوی اصطلاحات پزشکی و یا زندگینامه پزشکان بوده، معرفی شده است.

کلیدواژه‌ها: طب سنتی، تاریخ پزشکی، شیعه، ایران، نسخه‌های خطی

مقدمه

نگارنده و با راهنمایی جناب آقای دکتر حرّی انجام شد. با استفاده از کتابشناسی فوق‌الذکر و نیز آرای صاحب نظران و متخصصان، بررسی تحلیلی مفصلی در مورد متون مذکور و ویژگی‌های گوناگون آن انجام شد (۷) که در مقاله حاضر به پاره‌ای از نتایج به دست آمده به‌طور مختصر اشاره می‌شود.

لازم به یادآوری است که در طی چند قرن شکوفایی و پیشرفت علوم در تمدن اسلامی، کتاب‌ها و رسایل

به‌مناسبت برگزاری کنگره جهانی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران در سال ۱۳۷۱ در دانشگاه تهران، اینجانب پژوهشی در دانشگاه رازی برای مشخص کردن سهم دانشمندان شیعه در پایه‌گذاری علم پزشکی در اسلام توسط نگارنده مقاله انجام شد که نتیجه آن به صورت «کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه» شامل معرفی ۸۵۰ اثر منتشر شد^۲ (۸). پس از چندی (در سال ۱۳۷۶) پژوهش دیگری با نام «بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی» مجدداً در دانشگاه رازی توسط

۱. استادیار و مدیر گروه کتابداری دانشگاه رازی کرمانشاه

۲. اهمیت این کتابشناسی با این تعداد عنوان، زمانی مشخص می‌گردد که به یکی از معروف‌ترین کتاب‌هایی که توسط نویسندگان خارجی در مورد پزشکی اسلامی نوشته شده، یعنی «تاریخ طب اسلامی» از دکتر ادوارد براون، طبیب و ایران‌شناس معروف انگلیسی توجه شود که با استناد به حدود ۱۹ کتاب پزشکی مسلمانان نوشته شده است! به بیان دیگر، اشاره به این تعداد بسیار اندک از کتاب‌های پزشکی مسلمانان برای رقم زدن تاریخ طب اسلامی بیانگر این نکته بسیار قابل توجه است که نگرش غربی‌های ملی‌گرا و خود محور نسبت به جایگاه علمی مسلمانان، تا چه حد بی‌مایه و مبتنی برنادیده گرفتن واقعیات و بی‌اهمیت جلوه دادن آنهاست (۴).

یهودیان بر مردم مسلمان شد و همچنین ترویج فرهنگ یونانی و متکی شدن به طب یونان قدیم را به دنبال داشت.

در پژوهش حاضر به کوششی که مستقل از حوزهٔ خلافت توسط دانشمندان شیعه در پیشرفت علم پزشکی و تشویق مسلمانان برای خارج کردن این علم از انحصار بارگاه قیصر گونهٔ خلافت و پزشکان غیرمسلمان و همگانی کردن آن، و نیز محدود نمودن آن باستانی یونان صورت گرفت، اشاره می‌شود. تحول شگرف این دانش در طول تاریخ اسلام؛ جایگزین شدن طب پیشرفتهٔ اسلامی که متکی بر تجربه و مشاهده بود به جای طب جزمی یونانی و مروجان غیرمسلمان آن (که با سرسختی اجازهٔ ابراز هیچ‌گونه نظریه‌ای را که خلاف آن باشد نمی‌دادند)؛ دارا بودن پزشکان شیعه از سهم اصلی در تکامل و گسترش علم طب خدمات‌گوناگون آنها به این علم؛ و نیز مشخص شدن رشد فزایندهٔ دانش پزشکی در دوران حکمروایی شیعیان، مثل آل‌بویه و صفویه و... از نکاتی است که در پژوهش فوق‌البدان‌ها پرداخته شده است. همچنین متون پزشکی دانشمندان شیعه از نظر تعداد، زبان، کشور، و موضوع بررسی می‌شود و نکات جالب توجه در آنها چون چگونگی شروع یا ختم این متون، به زبان شعر ۲ بودن برخی آنها که بعدها به چاپ رسیده‌اند، و... مورد توجه قرار گرفته، و اطلاعات آماری لازم ارائه شده است، که در اینجا پاره‌ای از آنها به اختصار بیان می‌گردد.

۱. تعداد، زبان، و کشور محل تألیف متون

الف. تعداد و زبان

همانطور که اشاره شد مبنای این تحقیق «کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه» است و ۸۵۰ عنوان متن

متعدد و مهمی در زمینهٔ پزشکی توسط دانشمندان شیعه نوشته شده است. بخشی از آنها در گذشته به زبان‌های اروپایی ترجمه شده و تأثیر غیرقابل انکاری در تکامل این علم در جهان و نیز پیدایش و رشد آن در غرب داشته است؛ هم‌اکنون نیز تعدادی از این متون در برخی کشورهایی که طب سنتی هنوز مورد توجه است، مانند هندوستان، به عنوان منابع عمدهٔ این علم مورد استفاده قرار می‌گیرد و اعتبار خود را در بسیاری از زمینه‌ها کاملاً حفظ کرده است.

از طرفی، عصر ما شاهد گرایش دوبارهٔ پزشکان غربی، و نیز شرقی (مثل چین، هند و...) به آثار و نظریه‌های پرارزش طب سنتی است به‌ویژه در زمینهٔ درمان‌شناسی، استفاده از داروهای طبیعی و گیاهی و سایر روش‌های سادهٔ درمانی که قرن‌ها کاربرد داشته و فوائد آن به اثبات رسیده است. با استفاده از این میراث ارزشمند از عوارض خطرناک داروهای شیمیایی که روز به روز آشکارتر می‌شود پیشگیری شده، و در هزینه، وقت، و امکاناتی که صرف دارو و درمان می‌شود به‌طور وسیعی صرفه‌جویی می‌گردد. حتی الامکان به‌جای راه‌های مشکل و پرپیچ و خم و پرهزینهٔ معالجه که امروزه صورت می‌گیرد، در موارد ممکن، از روش‌های ساده و آسان و بی‌خطری که همان نتایج را داراست استفاده می‌شود.

آنچه در این میان کمتر بدان توجه شده، ریشه داشتن این علم در دین اسلام و نقش مسلمانان به‌ویژه سهم بزرگ دانشمندان شیعه - که اکثراً ایرانی بوده‌اند - در تاریخ طب اسلامی و جهانی است. چگونگی پیدایش علم پزشکی در اسلام؛ علل به‌وجود آمدن دوران ترجمه و اثرات مفید یا زیانبار آن و توجه انحصاری خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس به پزشکان غیرمسلمان و دخالت دادن آنها در شئون مختلف حکومت بود که سبب سیطره و استیلای علمی، سیاسی، و فرهنگی مسیحیان و

از ۱۰۹ عنوان کتاب و رساله‌ای که «الذریعة» در این سه قرن معرفی نموده، به ترتیب ۲۴ عنوان از رازی، ۲۸ عنوان از بوعلی سینا و ۵ عنوان از جرجانی است.

۵. تألیف کتاب‌های پزشکی در قرن ۳ و ۴، به یکباره افزایش چشمگیری نسبت به قرون قبل پیدا می‌کند که بخش مهمی از این دو قرن، یعنی از ۳۲۰ تا ۴۴۰ ه.ق. همزمان با دولت شیعی آل بویه است که در عهد آنان دانشمندان مورد تشویق قرار گرفته و علوم اسلامی ارتقای فراوان یافته است؛

۶. بعد از آل بویه، مقارن با روی کار آمدن حکمروایان غیر شیعی در ایران و کشورهای همجوار، سیر نزولی تألیفات پزشکی شروع می‌شود و تا آخر قرن نهم ادامه می‌یابد.

۷. قرن دهم با حکومت سلسله شیعی صفویه (از ۹۰۷ ه.ق.) شروع می‌شود و بار دیگر علم و دانش پزشکی به سرعت رشد و ترقی کرده و تألیفات طبیبی به حدود پنج برابر قرن قبل افزایش می‌یابد. این روند در قرن یازدهم نیز ادامه دارد؛

۸. در ابتدای قرن دوازدهم که همزمان با اواخر صفویه است (تا سال ۱۱۳۵)، تألیفات پزشکی هنوز قابل توجه است، اما چون حدود $\frac{۲}{۳}$ این قرن مصادف با دوران بعد از صفویه و از بین رفتن قدرت شیعیان می‌شود سیر نزولی مجدداً شروع می‌گردد؛

۹. قرن‌های ۱۳ و ۱۴ از طرفی مصادف با دوران قاجار و استقرار مجدد سلاطین شیعه است و از طرف دیگر آشنایی ایرانیان با علوم غربی و تأسیس چاپخانه در ایران از این دوران شروع می‌شود. به این دلیل مجدداً نگارش و انتشار کتاب‌های پزشکی رونق می‌گیرد هر

طبی آن عموماً از کتابشناسی مفصل «الذریعة»^۱ استخراج شده است (۲:۱).

از آنجا که اطلاعات کافی در مورد کتاب‌ها و رسائل پزشکی در «الذریعة» نیامده است، کوشش‌هایی به عمل آمد تا با استفاده از منابع قابل دسترسی دیگر، اطلاعات لازم تکمیل گردد، ولی به علت عدم دستیابی به متون اصلی، این اطلاعات جامع نیست و در مواردی نارسایی دارد، از جمله تاریخ تألیف یا زبان و یا کشور تألیف بخشی از متون فوق‌الذکر مشخص نشد و به‌ناچار بررسی فقط روی آن دسته از متون که اطلاعات کاملی داشتند، صورت گرفته است.

به هر حال، ابتدا این متون به تفکیک زبان و تعداد در هر قرن معرفی می‌شوند و سپس نتیجه‌گیری از آنها، به دنبال می‌آید.

جدول ۱ نشان می‌دهد که:

۱. کتاب‌هایی که تاریخ تألیف آنها معلوم است ۶۲۰ عنوان و آنهایی که زمان نامشخص دارند ۲۳۰ عنوان هستند و تعداد عمده‌ای از آنها تألیف سه قرن ۱۱، ۱۲، و ۱۳ قمری است؛

۲. از کل ۸۵۰ عنوان، زبان ۵۵۰ عنوان مشخص و زبان ۳۰۰ عنوان دیگر نامشخص است، گرچه براساس ارقام دیگر جدول ۱ می‌توان دریافت که این تألیفات هر چه به زمان حاضر نزدیکتر می‌شوند احتمال اینکه به فارسی باشند بیشتر است و بالعکس؛

۳. تألیف کتاب‌های پزشکی توسط دانشمندان شیعه از قرن دوم هجری آغاز شد و ادامه یافت، که البته نخستین منابع عموماً براساس روایات معصومین (ع) تألیف شده است.

۴. قرن‌های ۴، ۵، ۶ قرون سه پزشک بزرگ شیعه زکریای رازی، ابوعلی سینا و سیداسماعیل جرجانی است و با ارزش‌ترین تألیفات آنها و در مجموع بیش از نیمی از کل متون پزشکی در این سه قرن تألیف شده‌اند.

۱. گرچه مؤلف این اثر ارزشمند، مرحوم آقابزرگ تهرانی توانسته است بیش از ۵۴۰۰۰ عنوان از تألیفات شیعیان را معرفی نماید، اما می‌توان اظهار داشت که هنوز آثار دیگری از شیعیان وجود داشته که ایشان به آن دسترسی نداشته است.

جدول ۱. بررسی متون از نظر زمان، زبان و تعداد

قرن. هجری	به فارسی	به عربی	فارسی - عربی	اردو	فارسی - اردو	فارسی - هندی	ترکی	فارسی - ترکی	زبان نامشخص	جمع
دوم	۰	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
سوم	۰	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
چهارم	۰	۲۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸	۳۵
پنجم	۵	۳۴	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰	۵۰
ششم	۵	۳	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴	۲۴
هفتم	۷	۱۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۲۸
هشتم	۱۱	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲	۲۸
نهم	۶	۲	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۸	۱۷
دهم	۴۱	۱۶	۱	۰	۲	۱	۰	۰	۱۷	۷۸
یازدهم	۴۵	۹	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۷	۸۱
دوازدهم	۲۰	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۸	۵۳
سیزدهم	۶۴	۸	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۳۳	۱۰۶
چهاردهم	۵۲	۹	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۵۰	۱۱۳
نامشخص	۱۲۸	۱۳	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۸۶	۲۳۰
جمع	۳۸۱	۱۵۵	۶	۳	۲	۱	۱	۱	۳۰۰	۸۵۰

آنها در خارج از ایران نوشته شده‌اند که این کشورها به ترتیب بیشترین تألیف عبارتند از:

۱. شبه قاره هند با ۷۵ عنوان؛
۲. مصر با ۱۶ عنوان (۱۵ عنوان به عربی و ۱ عنوان به فارسی)؛
۳. ترکیه با ۱ عنوان (به زبان فارسی - ترکی)؛

به این ترتیب، متونی که در هند و مصر و ترکیه تألیف شده ۹۲ عنوان‌اند، اما تعداد این آثار محققاً بیشتر است. علاوه بر این تعدادی از این متون در کشورهای مسلمان دیگر مثل عراق و... نوشته شده‌اند، اما روشن است که متونی که در ایران تألیف شده‌اند به تنهایی بسیار بیشتر از آنهاست که در سایر کشورها تألیف شده‌اند.

انتقال طب اسلامی به شبه قاره هند

انتقال پزشکی اسلامی به هند از اوایل دوره صفویه (یعنی از قرن دهم هجری) با مهاجرت پزشکان معروف

چند به علت رکود علمی گسترده‌ای که در این عصر در همه کشورهای مسلمان و به‌طور کلی شرقی به دلایل گوناگون - که در اصل تحقیق به پاره‌ای از آنها اشاره شده - به وجود آمده است، سبب می‌شود که تألیفات پزشکی دوره قاجار از نظر کیفیت قابل مقایسه با عصر صفوی یا آل‌بویه نباشد.

۱۰. کتاب‌های پزشکی در قرن‌های ۲ و ۳ و حتی ۴ به زبان عربی است، و مشخص نشد که آیا کتابی به زبان فارسی است در این قرن‌ها تألیف شده است یا نه، اما نوشتن کتاب‌های پزشکی به فارسی از قرن پنجم به بعد قطعی است و این روند با افزایش اندکی در قرن‌های بعد نیز ادامه می‌یابد، اما از دوران صفویه به بعد نوشتن کتاب‌های پزشکی به زبان فارسی سرعت بیشتری می‌یابد.

ب. کشور و محل تألیف

گرچه مشخص نیست که برخی از این متون در کجا تألیف شده‌اند، اما از بقیه می‌توان پی‌برد که تعدادی از

هندوستان به چاپ رسیده است. در آن میان برخی هنوز در زادگاه این پزشکان (یعنی ایران) به همان شکل خطی در کتابخانه‌ها خاک می‌خورد و سال‌های طولانی است که حتی کسی آنها را ورق هم نزده است! جدول ۲ آماری در زمینه تألیف متون پزشکی اسلامی در هند ارائه می‌دهد.

تجزیه و تحلیل جدول ۲ نشان می‌دهد:

۱. تألیفات پزشکی در هند دقیقاً از قرن ۱۰ (یعنی هم زمان با روی کارآمدن صفویه در ایران) آغاز می‌شود و گرچه اکثر آنها مربوط به سه قرن ۱۰ الی ۱۲ (دوران صفویه) است، اما تا قرن ۱۴ نیز تداوم یافته است. به روشنی معلوم است، ۱۵ عنوانی که زمان تألیف آنها نامشخص است مربوط به قرن ۱۰ به بعد است.
۲. متون پزشکی اسلامی هندوستان اغلب به زبان فارسی است. در قرن ۱۱ تعداد این تألیفات دو برابر و در قرن ۱۲ سه برابر شد، اما بعد از دوره صفویه متون پزشکی حتی در هند هم کاهش یافت و به یکباره در قرن ۱۳ تا ۱۴ کاسته شد. گرچه علی‌رغم پدیدار شدن شرایط نامساعد، به‌خصوص سلطه دولت استعماری انگلیس در هند تعداد آن کم شد. اما همچنان ادامه پیدا کرد.
۳. تألیف کتاب در هندوستان به زبان‌های «فارسی - اردو» و «فارسی - هندی» یک بار در آغاز کار و هنگام پا گرفتن زبان فارسی به عنوان زبان علم پزشکی یعنی در قرن ۱۰ دیده می‌شود، و بار دوم در قرن ۱۴ (زبان اردو) مشاهده شده که ظاهراً نشان دهنده کاهش اهمیت زبان فارسی و توجه بیشتر به زبان بومی در آن منطقه است.
۴. با وجود آن‌که نگارش متون پزشکی در هندوستان از قرن دهم به بعد شروع می‌شود و از آنجا که این مؤلفان نیز شیعه و ایرانی هستند، بعد از ایران در میان تمام کشورهای مسلمان دیگر از نظر تعداد تألیفات بالاترین میزان را دارند.

ایرانی به آن‌جا آغاز شد و در خلال سه قرن ۱۰، ۱۱ و ۱۲ هجری قمری که همزمان با عصر صفویه است، تحولات شگرفی از نظر علمی و فرهنگی توسط مسلمانان مهاجر در هندوستان صورت گرفت. بنابراین، استقرار سلاطین شیعه صفوی نه تنها منشأ تغییرات بسیار مثبت در امر مذهب، فرهنگ، علوم و هنر در ایران شد، بلکه سبب شد با آزادی مذهبی و امنیتی که شیعیان بعد از قرن‌ها به دست آوردند بتوانند در مدتی کوتاه دانشمندان بسیاری را در همه زمینه‌ها پرورانند. دامنه این خدمات به سرعت گسترش یافت و با بهبود مناسبات ایران و هند و نیاز شدید فرمانروایان مسلمان هندوستان به دانش ایرانیان، و استقبال بی‌نظیر آنها از دانشمندان ایرانی، تعداد بسیاری از علما، از جمله پزشکان معروف، به آن کشور مهاجرت کردند و در آن جا سکن‌گزیدند.

وجود این دانشمندان در هندوستان بدان حد در فرهنگ این کشور تأثیر گذاشت که زبان فارسی، زبان علمی و همه اقشار تحصیل کرده در سراسر شبه قاره هند شد و کتاب‌های علمی بسیاری در زمینه‌های مختلف، از جمله پزشکی، به زبان فارسی نوشته شد. در واقع طب اسلامی به وسیله مهاجران ایرانی به سرعت گسترش یافت، به طوری که حتی بعد از سلطه طولانی استعمار انگلیس، هنوز طب اسلامی در هندوستان پابرجا و فعال است. هم اکنون هجده کالج، سه مرکز آموزش عالی و بیش از نود بیمارستان که در زمینه پزشکی اسلامی فعالیت دارند، در مناطق مختلف هند قرار دارند(۵).

از طرفی، تنها در زمینه علم پزشکی تعداد بسیاری کتاب به زبان فارسی از قرن دهم هجری تاکنون در هندوستان تألیف شده که اکثر آنها به علاوه تعداد قابل توجهی از بهترین کتاب‌های پزشکی طبیبان بزرگ جهان اسلام و شیعه، همچون رازی، بوعلی سینا و جرجانی در

جدول ۲. متون پزشکی در هند به تفکیک قرن و زبان

قرن	فارسی	عربی	اردو	فارسی-اردو	فارسی-هندی	زبان نامشخص	جمع
دهم	۴	۰	۰	۲	۱	۱	۸
یازدهم	۵	۱	۰	۰	۰	۱۰	۱۶
دوازدهم	۱۳	۰	۰	۰	۰	۱۰	۲۳
سیزدهم	۵	۰	۰	۰	۰	۱	۶
چهاردهم	۱	۰	۲	۰	۰	۴	۷
زمان نامشخص	۱۰	۰	۱	۰	۰	۴	۱۵
جمع	۳۸	۱	۳	۲	۱	۳۰	۷۵

خلفای خود کامه بنی امیه و بنی عباس برای شیعیان (که پیشتازان همه علوم در تمدن اسلامی بودند) ایجاد کردند، یا ضعیف شدن قدرت خلفای بنی عباس به تدریج پزشکان نامداری همچون رازی و بوعلی سینا و... پدیدار شدند که نقش مؤثری در پیشرفت این دانش در میان مسلمانان برعهده داشتند و کتاب‌های بسیار مهمی در این زمینه تألیف کردند.

این متون را از نظر محتوا می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف. منابع جامع پزشکی که همچون یک دایرةالمعارف انواع موضوع‌های پزشکی را در برمی‌گیرد، مانند: کتاب "الحاوی" از رازی در ۲۲ جلد [در تعداد جلد‌های آن اختلاف وجود دارد] که همانند اغلب آثار پزشکی این دانشمندان، به زبان‌های علمی دنیا ترجمه شده و در دانشکده‌های طب فرانسه و ایتالیا سال‌ها تدریس می‌شده است (۵)؛ کتاب بسیار مشهور "قانون" بوعلی سینا که همراه با تألیفات دیگر پس از ترجمه به زبان‌های غربی به عنوان کتاب مرجع و منبع درسی تا قرن ۱۹ در دانشگاه‌های غرب مورد استفاده قرار می‌گرفتند (۶)؛ دایرةالمعارف طبیبی بزرگ "ذخیره" خوارزمشاهی" تألیف سیداسماعیل جرجانی به زبان

۲. موضوع‌های متون طب شیعه

همان‌طور که در متن کامل تحقیق بیان شده اسپت، پزشکی شیعه و بطور کلی پزشکی اسلامی، ریشه در دین اسلام و توجه پیشوایان معصوم به سلامتی و تندرستی مسلمانان دارد. احادیث فراوانی از رسول اکرم (ص) و ائمه معصوم (ع) در مورد نظافت، بهداشت، درمان، تغذیه، خواص میوه‌ها و سبزی‌ها، مراجعه به پزشک و تذکر نکات ضروری برای حفظ سلامتی جسمی و روانی و جز آن وجود دارد. منابع مختلف حدیث شیعه، مانند بخش «السماء والعالم» از بحارالانوار علامه مجلسی، و کتاب‌های مستقلی همچون «طب النبوی (ص)»، «طب الاثمه (ع)»، «طب الصادق (ع)» و «طب الرضا (ع)»، و مانند آن به این احادیث اشاره کرده‌اند.

به این ترتیب نخستین تألیفات پزشکی مسلمانان براساس روایات مذکور نگارش یافت و در اعصار بعدی نیز طب معصومین (ع) همچنان مورد توجه بود. با توجه به این مبانی، و تشویق مسلمانان به آموختن دانش در اسلام، علی‌رغم شرایط نامساعدی که پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) به وجود آمد و مشکلات فراوانی که

و یونانی، طب شیمیایی، تاریخ پزشکی، زندگینامه پزشکان، پزشکان شاعر، اصطلاحات پزشکی، فرهنگ پزشکی هندی - فارسی، و اصطلاحات دارویی.

۳. نکات جالب توجه متون پزشکی اسلامی

کتاب‌های طب سنتی دارای نکات جالبی هستند که به عنوان نمونه به مواردی از آنها در ذیل اشاره می‌شود:

۱. وجود کتاب‌های «الابدال» یا «ابدال الادویه» که در مورد «داروهای مشابه» و یا جانشین داروها تألیف شده بودند (کتاب اول در قرن چهارم و کتاب دوم در قرن هفتم تألیف شده است).

۲. کتاب‌هایی که در زمینه استفاده از علم پزشکی و دعا را برای درمان تألیف شده‌اند، مثل: «الادعیه و الادویه» که در قرن ۱۲ در هند تألیف شد و درباره دعا و داروست. ۳. کتاب‌هایی که به زبان فارسی قدیم نوشته شده است مثل: «الابنیه عن حقایق الادویه» مربوط به قرن پنجم.

۴. نام‌هایی که برای نخستین بار در این متون دیده می‌شود، مثل توتون و تنباکو، چوب چینی، قهوه، و جز آن. به‌طور مثال: کتاب «التبکیه» و ترجمه و شرح آن در مورد فوائد و ضرر تنباکو و سه رساله در قرن ۱۰ در مورد چوب چینی.

۵. برخی تألیفات پزشکی توسط علمای مذهبی صورت گرفته است. برای نمونه «آداب النکاح» تألیف شیخ الاسلام هرات در قرن دهم که دارای رهنمودهای پزشکی است، «اضرار التدخین» در مورد دخانیات از نظر پزشکی و دین در قرن ۱۴ نوشته سید هبه‌الدین شهرستانی؛ «چوب چینی» در قرن ۱۱ نوشته شیخ الاسلام اصفهان، «الفصول المهمه فی اصول الائمة» از حر عاملی در مورد فقه و پزشکی در قرن ۱۱؛

فارسی در قرن ششم هجری، که از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است؛ و... در این متون بزرگ پزشکی از انواع موضوع‌ها همچون: جراحی، تشریح، فیزیولوژی، ارتوپدی، بیهوشی، چشم پزشکی، قلب و عروق، روانپزشکی، مغز و اعصاب، زنان و زایمان، مامایی، بهداشت ازدواج، اورولوژی، طب کودکان، داروسازی، دانه‌پزشکی، و... بحث شده است.

ب. متونی که کم و بیش به یک موضوع پزشکی پرداخته‌اند که این موضوع‌ها عبارتند از: چشم پزشکی، پزشکی کودکان، جراحی، پزشکی زنان، مامایی، بیماری‌های آمیزشی، تشریح، بهداشت، بهداشت سالمندان، هوای زیرزمین‌ها، مجاری آنها، دندانپزشکی، دامپزشکی، جنین‌شناسی، منی و نطفه، نبض، ادرار، بیماری‌ها، آبله، قولنج، درد مفاصل، کم‌اشتهایی، تب، حصیه، بیماری‌های مجاری ادرار و کلیه، کوفت (سفلیس)، بیماری‌های داخلی، بیماری اسهال، بیماری اعصاب، حزن، فراموشی، طاعون، بحران، زکام، جذام، سل، بیماری‌های معده، بیماری‌های پوستی، آبله و مایه‌کوبی، ورم‌ها و علاج آن، فرار از وبا و طاعون، درمان وبا، خواب درمانی، فصد (رگ‌زنی)، داروها، سم‌ها، پادزهر، مسهل‌ها، کاسنی، زنجبیل، چوب چینی، مومیایی، انار، قهوه، گنه‌گنه، کافور، مواد مخدر، تریاک، تنباکو، زبان شراب، غذاها، نوشیدنی‌ها، غذا و نوشیدنی‌ها، تغذیه بیماران، سبزیجات و حبوبات در حدیث، فوریت‌های پزشکی، پزشک خود باشید، راهنمای مسافران، پزشکی فقرا، نجوم پزشکی، پزشکی و ریاضی، موسیقی و پزشکی، فقه و پزشکی، مقدارهای پزشکی و شرعی، دعاها در پزشکی و طب الهی، طب روحانی، روح و نفس، مطابقت طب هندی

شناخت نفس از نظر پزشکی.

۱۱. کتاب‌هایی که در مقابل طب جسم نوشته شده، از قبیل «طب الروحانی» که آن را رازی در مقابل کتاب «منصوری» خودش که درباره طب جسم است، نوشته تا هر دو مکمل هم باشند، و یا «طب النفوس» از مسعودی.

۱۲. کتاب‌های مختلفی که درباره خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها چه برای افراد مریض و چه افراد سالم نوشته شده است، مانند: «اطعمة المرضى»، «الاطعمه للاصحاء»، و «الاغذية و الاشرية للاصحاء».

۱۳. کتاب‌هایی که به نحوی ارتباط میان پزشکی و نجوم را مطرح می‌کند، از قبیل «الطب الفلسفی» که موضوع آن پزشکی براساس ستاره‌شناسی است، یا «مفاخرة الطیب و المنجم» که در مورد مناظره منجم و پزشک، و پیروز شدن پزشک است.

۱۴. کتاب‌هایی که دستورالعمل شرعی و فقهی برای پزشکان است، مانند «فقه الاطباء».

۱۵. متونی که به شکل‌های خاصی تدوین شده‌اند، چون «منتخب ذخیره خوارزمشاهی» که «خفی‌علایی» یا «خفیه‌علایی» نیز نامیده شده و تألیف پزشک نامدار سید اسماعیل جرجانی در سال ۵۰۷ ه.ق. است. از این جهت آن را «خفیه‌علایی» نامیده‌اند که در دو جلد بر روی اوراق باریک و بلند نوشته شده است تا پزشکان بتوانند به هنگام سوار شدن بر اسب آن را در چکمه‌های خود جا بدهند (۳: هشت).

۱۶. کتاب‌هایی که دارای اصطلاحات ابداعی و تازه است، مانند «بخیه مرتضی قلی» که بخش‌های آن با در ۸ «خرقه» و ۳۰ «بخیه» مشخص شده است. این کتاب فارسی مربوط به قرن ۱۱ ق. بوده و از اصطلاحات

«نوادالطب» از شیخ صدوق در قرن ۴؛ و «الادویة المفردة» از مؤلفی که دارای اجازه از مجتهد کرکی در قرن ۱۰ بوده است.

۶. مواردی نیز دیده می‌شود که نام کتاب با استخاره از قرآن انتخاب شده است، مثل: «شفاء المؤمنین».

۷. همچنین تعیین اسم کتاب بدان گونه ماده تاریخ آن مطابق سال تألیف آن باشد، مانند «الفاظ الادویة» در قرن ۱۰ در هند.

۸. کتاب‌هایی که داروهای پیش پا افتاده و ارزان، یا روش‌های درمانی کم خرج را معرفی کرده‌اند، از قبیل «خیر التجارب» تألیف قرن ۱۱ در هند که به زبان فارسی است و داروهای پیش پا افتاده و ارزان را با فایده‌های بسیار نشان می‌دهد، و یا «طب الفقراء» از سیدهبه‌الدین شهرستانی در قرن ۱۴ که در مورد درمان بعضی بیماری‌ها یا داروهای ارزان قیمت است و براساس تجربیات صحیح سخن می‌گوید.

۹. کتاب‌هایی که در هنگام عدم دسترسی به پزشک، مورد استفاده قرار می‌گیرند، مانند «من لا یحضره الطیب» یا «من لا یحضره المتطبب»، یا آنهایی که درباره درمان‌های فوری هستند، از قبیل «برء الساعة» یا «الشفاء العاجل» که مؤلف آن را در قبال «برء الساعة» رازی نوشته است.

۱۰. تألیفاتی که به درمان برخی مسائل روانی پرداخته است، مثل: «مقالة فی علاج الحزن»، و یا «رسالة الحزن» و منشأه و علاجه» که هر دو در قرن ۵ تألیف شده‌اند. همچنین کتاب‌هایی که جنبه روانشناسی دارد، چون: «نسیان و علامات و علاج آن» که در قرن ۹ به زبان فارسی و در مورد فراموشی از نظر پزشکی تألیف شده است، یا «النفس» و «رسالة فی الطب» در قرن ۵ در مورد

- خیاطان در تدوین آن استفاده شده است.
۱۷. اصطلاحات خارجی پزشکی از حدود یک قرن پیش به زبان فارسی وارد شد و استفاده ناهنجار از کلمات بیگانه در کنار کلمات عربی یا رایج فارسی آغاز شد، مثل «رسالة الجدری» به زبان فارسی وارد شد و با نام عربی در مورد آبله در قرن ۱۴ و در همین قرن «رسالة آنفلونزا» و یا «فیزیولوجی». گرچه در قرن ۱۳ کتاب دیگری در مورد آبله و مایه کوبی با نام فارسی «تعلیم نامه» تألیف شده است.
۴. متونی که براساس حروف الفبا تنظیم شده است برخی از متون طب سنتی به‌ویژه، کتاب‌های دارویی دارای تنظیم الفبایی هستند. برخی از متونی که به معرفی اصطلاحات و واژه‌های پزشکی پرداخته‌اند و یا شرح زندگانی پزشکان را به نگارش در آورده‌اند نیز از نظم الفبایی برخوردارند. این گونه منابع می‌توانند در تألیف در زمینه فرهنگ واژه‌های طب سنتی و یا زندگینامه پزشکان قدیم مسلمان مورد استفاده قرار گیرند.
- اکنون در زیر به تعدادی از این منابع اشاره می‌شود.
- الف. فرهنگ‌ها و اصطلاح‌نامه‌های پزشکی
۱. «المرقاة» یا «الصحائف»، فرهنگ عربی به فارسی درباره پزشکی و جز آن تألیف قرن ۵؛
 ۲. «صحاح الادویة»، به زبان فارسی در مورد شکل صحیح اسامی داروها تألیف قرن ۹؛
 ۳. «بحر الجواهر»، به زبان فارسی و عربی در مورد نام داروها، غذاهای بیماران، واژه‌های پزشکی، اصطلاحات پزشکان و سرگذشت مشاهیر تألیف قرن ۱۰؛
 ۴. «فرهنگ هندی به فارسی»، به زبان فارسی و هندی،
- درباره اصطلاحات پزشکی و به زبان شعر، تألیف قرن ۱۰؛
۵. «قصیده فی اسماء الادویة المفردة»، تألیف قرن ۱۰؛
 ۶. «اصطلاحات الطبیة»، اصطلاحات پزشکی، تألیف قرن ۱۱؛
 ۷. «فوائد الحکمة» به زبان فارسی، مشتمل بر نام داروها و اصطلاحات پزشکی، کتابت در سال ۱۱۲۱؛
 ۸. «حقایق اسرار الطب» یا «حقایق اسرار الاطباء»، مشتمل بر لغات و اصطلاحات طبی تألیف قرن ۱۴؛
 ۹. «مفتاح الادویة ناصری»، مشتمل بر داروهای یونانی و اروپائی، چاپ قرن ۱۴؛
 ۱۰. «فرهنگ پزشکی»، به زبان فارسی که به شیوه الفبایی و به شکل خطی است.
- ب. شرح حال پزشکان
۱. «المحیط بصناعة الطب»، دارای شرح حال عده‌ای از پزشکان، تألیف قرن ۵؛
 ۲. «بحر الجواهر»، به زبان فارسی و عربی مشتمل بر نام داروها، بعضی از غذاهای بیماران، واژه‌های پزشکی اصطلاحات پزشکان و سرگذشت مشاهیر، تألیف قرن ۱۰؛
 ۳. «مختصر التذکره» به نقل از حدود چهارصد حکیم یونانی و مسلمان (نام عده‌ای از آنها را در آخر کتاب آورده است)، تألیف قرن ۱۲؛
 ۴. «مطرح الانظار» به زبان فارسی، زندگینامه پزشکان، چاپ تبریز، تألیف قرن ۱۴؛
 ۵. «معجم ادباء الاطباء» به زبان عربی، زندگینامه پزشکان ادیب، چاپ قرن ۱۴.
- ج. کتاب‌های دارویی الفبایی شده
۱. «قربادین شفائی» به زبان فارسی، چاپ ۱۳۰۲ در

۳. همو. طب در دوره صفویه. ترجمه محسن جاویدان. تهران: دانشگاه تهران. ۱۳۵۷.
۴. براون، ادوارد گرانویل. تاریخ طب اسلامی. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
۵. خلاصه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران، ۱۱-۱۴ مهرماه ۱۳۷۱. تهران: کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران
۶. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران، ۱۱-۱۴ مهر ماه ۱۳۷۱. تهران: مؤسسه دانش و پژوهش ایران. ج ۱.
۷. منتصب مجابی، حسن. بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی. کرمانشاه: دانشگاه رازی (طرح تحقیق).
۸. همو. کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه کرمانشاه: دانشگاه رازی (طرح تحقیق).
- هند تألیف قرن ۱۰؛
۲. «کتاب المعاجین و الادویة المركبة»، به زبان فارسی تألیف قرن ۱۱؛
۳. «قربادین مجمع الجوامع و ذخائر التراکیب»، به زبان فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ هند و ایران در قرن ۱۳؛
۴. «قربادین صالحی»، کتابت ۱۲۰۴، چاپ ۱۲۸۴؛
۵. «قربادین اعظم و اکمل»؛ به زبان فارسی مشتمل بر فهرست الفبایی داروها، تألیف و چاپ در هند، قرن ۱۴؛
۶. «مجمع الادویة ناصری» قرن چهاردهم، چاپ ۱۳۰۹. تاریخ دریافت: ۸۰/۱۲/۶

مآخذ

۱. آقابزرگ تهرانی، محمدحسن. الذریعة الی تصانیف الشیعة. بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ هـ ق.
۲. همو. الذریعة الی تصانیف الشیعة. به کوشش احمد حسینی. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۵ هـ ق.